

ΠΟΛ ΖΑΜΟ: ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕ ΤΟΝ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΕΥΓΕΝΙΔΗ (1914)

Ένας ταξιδιωτικός «αντι-οδηγός» στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Sophie Basch

Καθηγήτρια Ιστορίας της Λογοτεχνίας
Université de Poitiers

Μέλος του Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Γαλλίας

Κανένα είδος του γραπτού λόγου δεν είναι περισσότερο κωδικοποιημένο από τους ταξιδιωτικούς οδηγούς. Καθώς ο γάλλος αρχαιολόγος Πολ Ζαμό (Paul Jamar) εξερευνά την Ελλάδα, συντροφιά με έναν ταπεινό Έεναγά του οποίου παρατηρεί σχολαστικά τις αντιδράσεις, ανατρέπει την παραδοσιακή οπτική, που αντιμετωπίζει με υπεροψία και αδιαφορία τους αυτόχθονες, στρέφοντας το βλέμμα στη χώρα και στους κατοίκους της. Η μαρτυρία του ανοίγει το δρόμο σε έναν νέο τύπο παραπήρησης, ο οποίος εστιάζει στις λαϊκές παραδόσεις και στα καθημερινά τοπία. Ο συναισθηματικός οδηγός του είναι ο πρόδρομος των στοχασμών του νεαρού Λε Κορμπιζέ σχετικά με μια Ελλάδα «σε ανθρώπινη κλίμακα».

Αν ακολουθήσουμε τον ορισμό του λεξικού Λέπτη για τον οδηγό, «πίτος διαφορών έργων που περιέχουν οδηγίες», θα παραπήρομε ότι οι πρώτοι οδηγοί που απευθύνονται στους περιηγητές στην Ελάδα εμφανίζονται τα 1840 στην Αγγλία, με τον οδηγό του Τζον Μάρεϊ (John Murray)¹, και το 1861 στη Γαλλία, με το έργο των Ζωαν (Jeanne) και Ιζαμπέρ (Isambert), *Περιηραφικό, ιστορικό και αρχαιολογικό οδοιπορικό στην Ανατολή* (*itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient*) από τις εκδόσεις Hachette. Από τον εκδοτικό οίκο και από τον ίδιο την Λουί Αρέτ (Louis Hachette)², απόρτοι της *École Normale Supérieure* άπως και ο Εδμονδός Αμπού (Edmond About), σορκατικός συγγραφέας του οποίου το έργο *Η σύγχρονη Ελλάδα (La Grèce contemporaine, 1854)*, αεριθή καπηλογία ενός παλαιού μέλους της Γαλλικής Σχολής των Αθηνών ενάντια στους πιττοκόδους του βασιλιά Όθωνα, ενέπνευσε σε μεγάλο βαθμό αποσπάσματα του οδηγού όσον αφορά στην πραγματική κατάσταση του ελληνικού βασιλείου.

Θέμα περιορισμού του περιηγητή που επισκέπτεται την Ελλάδα στους οδηγούς, με τη στε-

1. Ο Πολ Ζαμό.

νή έννοια του όρου, δεν θα μπορούσε να υφίσταται. Για να πάρουμε μια ιδέα της έκτασης αυτής της αντιληψής, αρκεί να αναφερθούμε στον Οδηγό του νέου αρχιτέκτονα στην Ελλάδα (*Guide du jeune architecte en Grèce*) από τον άνθρωπο που στο μέλλον θα είχε την ιδέα για την Όπερα του Παρισού, τον Σαρλ Γκαρνιέ (Charles Garnier), παλαιό μέλος και αυτος της Γαλλικής Σχολής των Αθηνών και σύντροφος του Αμπού στην Αίγινα, ο οποίος συμβουλεύει τους μαθητές του 1869:

Πάρτε μαζί σας λίγα [βιβλία], πάρτε, όμως, τα κατάλληλα. Πριν από την αναχώρησή σας, συμβουλεύετε τα καλύτερα έργα που πραγματεύονται τις σημαντικές αρχαιότητες της Ελλάδος. Όσον αφορά στην περιγραφικά έργα, εάν δεν έχετε διαβάσει το *Ταξίδι στην Ανατολή* (*Voyage en Orient*) του Λαμπρινού, μην το διαβάσετε, θα σας κάνει να δείτε τη χώρα μέσα από διαφορετικό πρίσμα από αυτό που θα θέλετε. Όσο για το *Σύγχρονη Ελλάδα* του κ. Εδμόνδου Αμπού, εάν πηγαίνετε στην Αθήνα για να μελετήσετε εκεί ειδικά τα έδιμα των κατοίκων και τις πηγές του κράτους, καλό θα ήταν ίσως να αναβάλλετε την ανάγνωση του έως την επιστροφή σας, ώστε να μην επηρεαστείτε υπερβολικά από τη χάρη των πνευμάτων του και να έχετε τις προσωπικές σας αναμνήσεις αγνές και άποιλες για να δεχτείτε ή να αντικρουστεί τις καυστικές του κριτικές. Άλλα, εφόσον πηγαίνετε ως καλλιτέχνες, σας ενδιαφέρει, ως ένα βαθμό, αν οι πόλεις είναι περισσότερο ή λιγότερο πολιτισμένες και θα βρείτε σε αυτό το έργο πολιτισμές πληροφορίες ενός ανθρωπιστικού πνεύματος του οποίου η ζωντάνια θα σας κάνει συχνά να ξεχάστε την κούραση της διαδρομής. Τα μόνα βιβλία που σας συμβουλεύει να πάρετε

μαζί σας είναι πρώτα ο *Όμηρος*, έπειτα ο *Παισανίας*, στη συνέχεια η *Αρχαιολογία* του Ο. Μίλερ (O. Müller), και τέλος το *Ακρόπολη και Πελοπόννησος* (*Acropole et le Péloponnèse*) του κ. Ε. Μιττέλ (E. Beulé). Αυτά τα τέσσερα έργα είναι θεμελιώδη. Πάρτε στη συνέχεια το *Οδοιπορικό* από το Παρίσι στην *Ιερουσαλήμ* (*itinéraire de Paris à Jérusalem*) του ζατούβριανδου, ο οποίος σκιαγράφησε με αρκετό ρεαλισμό τη χώρα και τους κατοίκους της. Τέλος, εάν το επιθυμείτε, πάρτε μαζί σας την *Περιηγηση του Νέου Αναχάρσιδος* (*Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*), προκειμένου να περάσουν γρήγορα οι απελευθετές ώρες του ταξιδιού με το απόμερο. Θα διαβάσετε κάποιες σελίδες του επειδή θα πληττείτε και ίσως να κορύφωσετε να το διαβάσετε ολόκληρο. Αυτά, πιστεύω, είναι τα μόνα απαραίτητα βιβλία για το ταξίδι σας.⁴

Τα εφόδια αυτά αποδεικνύονται συχνά περιπτώσει, παρά τις καραντίνες και τις ατέλειωτες ύχτες στη σκηνή, όπως θυμάται το 1886 ο Σολομών Ρενάκ (Salomon Reinach), παλαιό μέλος και αυτος της Γαλλικής Σχολής των Αθηνών και έφερος του μουσείου Σεν Ζερμέν: «Ποιος δεν θυμάται να έφερε μαζί του, μη την πρόθεση να τα διαβάσει στη διάδρομη, βιβλία που βρήκε στην επιστροφή του δάκτιλα και με άκοπα τα φύλλα στο βάθος του μπασούλου του».⁴

Το μπασούλο αποδεικνύεται πολύ βαρύ αφού είναι δύσκολο να ξεχωρίσεται κανείς το βασικό από το επιπλέον. Πραγματικά, σπάνια θα συναντήσετε κανείς έργα από όλα τα είδη του γραμπού λόγου, αφιερωμένα στο ταξίδι στην Ελλάδα, που να μη θεωρούνται οδηγοί. Βιβλία αναφοράς φαινομένων διαχρονικά, οι οδηγοί αυτοί, είτε λόγω της αδιάκοπης χρήσης τους είτε λόγω εξειδίκευ-

2. Τείχος κοντά στην Παναγία Φερών.

σης, δεν φαίνεται να έχουν ημερομηνιά λήξης: ο Ομήρος, ο Παυσανίας, ο αβάς Μπαρτελέμι, ο Εδύμοδος Αμπου, ο Εμίλ Μπελέ, εμφανίζονται στην πρώτη γραμμή του μετώπου των αναφορών, δίχως να παρεμβαίνει ή έστω να εμφανίζεται μια χρονολογική ταξινόμηση. Ταξίδι με τον Παυσανία ανά χειρας, όπως έκανε άλλοτε ο Εντουάρ Εριό (Edouard Herriot) στην περίοδο του Μεσοπολέμου, εκνευρίζοντας τον νεαρό ξεναγό του, τον Γάργορ Σεφέρη⁵, είναι η τάση που κυριαρχούνται και η οποία μπορούμε να βεβαιώσουμε στή κυριαρχεί ακόμη. Μόνο η παρακμή της κλασικής παιδείας θα εξαλείψει αυτές τις προκαταλήψεις, δεν γνωρίζουμε εάν πρέπει να χαρούμε γι' αυτήν τη νίκη, που αντικατέστησε τον κενό με την τύφλωση.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, ο γάλλος περιπηγήτης έχει, λοιπόν, στη διάθεσή του σωρεία αναφορών για την επίσκεψή με συάρι όπου οι αρχαιολογικές ανασκαφές πιο λαπταριάζονται και της οποίας ο πλήθυσμος, που διέψευσε τις προσδοκίες των φιλελλήνων, γίνεται ιστορική στη συνέχεια για μεγάλο δάστημα από τον Εδύμοδο Αμπου, ο οποίος μεταμφίεσε τους απογόνους του Περικλή σε φασούλιδες⁶. Η Συγχρονή Ελλάδα και ο Βασιλεύς των Ορέων (*Le Roi des montagnes*) προσωνίζονται το γελοίο με το οποίο η κωμική όπερα, κυρίως η *Ωραία Ελένη* (*La Belle Hélène*) του Οφενμπάχ (Offenbach) και το έργο του Αντρί Κριστινέ (Henri Christiné) Φι-Φι (*Phi-Phi*), περιέβαλε τους προγόνους τους. Η εντύπωση του Βαρόνου Μαντά-Γκραντέ (Mandat-Grancey), ενός εξέρευνητή που δεν αποχωρίζοταν ποτέ τα ζεστά ρούχα του ούτε τον ορθολογισμό του, που συχνά εκφράζεται με χιούμορ, συνοψίζει αρκετά καλά την κατάσταση:

[...] Τις ψευδαισθήσεις της νιότης, κανείς δεν τις μετανιώνει περισσότερο από εμένα. Από τη σπύρη όμως που βρισκόμαστε στην Ελλάδα τις χάνω σε ολές τις γωνίες των δρόμων. Γιατί πραγματικά, όταν διαβάζουμε την ιστορία των ελλήνων πρώνων σχολιάζοντάς την με τη βοήθεια όλων των τεκμηρίων που προκύπτουν από αυτά τα τόσο ενδιαφέροντα ερείπια τα οποία ανακαλύψαμε τον τελευταίο καιρό, καταλήγουμε να τα βλέπουμε μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα, ώστε να αναρωτίμαστε εάν οι μόνοι που τα κατανόησαν πραγματικά δεν είναι παρά οι κκ. Λουντοβίκ Αλεβί (Ludovic Halévy) και Οφενμπάχ⁷.

Πώς να αποκαταστήσουμε την αίγλη αυτού του υποβιβασμένου Ολύμπου, που είναι η σύγχρονη Ελλάδα; Η πρωτεύουσά της, η Αθήνα, δεν μπορεί να αντανακοίνει τη δόξα του παρελθόντος περισσότερο από τις σύγχρονες μητροπόλεις όσο για τους μεγάλους άνδρες, η ταραγμένη πολιτική ζωή του μικρού βασιλείου δεν ευνοεί και πολὺ την ανδρείξη τους, και, επειδή δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε στο ευρέως γνωστό γλωσσικό ζήτημα που διασχιζεί τους καθαρολόγους από τους δημοτικούς (η «διγλωσσία» δεν απασχόλησε κανέναν στη Γαλλία, παρά μόνο τον έλληνα γαμπρό του Ρενάν, τον Γάννη Ψυχάρη), εξακολουθούμε να αγνοούμε τους ποιητές τους. Δεν μένουν, λοιπόν, παρά τα ερείπια, και αυτά τα ζωντανά ερείπια, ο ελληνικός λαός, που χαρακτηρίζονται ευγενικά ως «εκφύλισμενος» και του οποίου την απίθανη «αναγέννηση» αναμένουμε δίχως ενθύμουσιμο.

Από αντιδραστή σε αυτήν την εξωπραγματική εικόνα της Ελλάδας, περιορισμένης σε μια πρωτεύουσα που παρουσιάζεται σαν μια μικρή καρικατούρα της χώρας και σε κάποια ηρωικά

3. Ηράκλειο.
Αποκάλυψη τείχους (1932).

απομεινάρια, από αντίδραση ίσως ακόμη και στη φιλοδοξία αυτών των μορφωμένων εραστεγών στους οποίους απευθύνονταν οι Σολομών Ρενάκ, που για την αρχαιολογία είναι ό,τι οι *bas-bleus*⁹ για τα φυλολογικά σαλόνια, από αντίδραση λοιπόν στα παραπάνω, ο Πολ Ζαμό δημοσίευσε το 1914 ένα βιβλίο με τίτλο *Στην Ελλάδα με τον Χαράλαμπο Ευγενίδη* (*En Grèce, avec Charalambos Eugenidis*). Η προσέγγισή του, αντιθέτη από τις ιδέες που συνόψιζαν την Ελλάδα σα μια πόλη και καταδίκαν τους κατοίκους της σα μια παρουσία κομπάρσων δίχως ευφύεια, κάνει το έργο αυτό να μπορεί καλλιστεί να θεωρηθεί ταξιδιωτικός αντι-οδηγός.

Ο Πολ Ζαμό ανήκει στο τριακοστό όγδοο έτος της Γαλλικής Σχολής των Αθηνών, της οποίας έγινε μέλος το 1887, την ίδια περίοδο με τον Βικτόρ Μπεράρ (Victor Bérard), τον διάσημο ελληνιστή που επιδόθηκε στην απόδειξη των σπιτικών τα καταβόλων του ομηρικού έπους και ο οποίος το 1912 ακολούθησε τα ίχνη του μιθικού θαλασσοπόρου, μαζί με τον φωτογράφο Φρεντ Μποισόνα (Fred Boissonnas)¹⁰. Η αρχαιολογία δεν διατηρεί έντονη την ανάμνηση αυτού του λογίου, ο οποίος, μετά τις ανασκαφές που πραγματοποίησε στη Βοιωτία, έγινε έφορος στο Μουσείο του Λουύμπουρ και δεν ασχολήθηκε πλέον παρά με τη ζωγραφική του 1900 αιώνα, ακόμη και αν ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως διευθυντής της τμήματος ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων του μουσείου. Οι φιλολογικοί οπουδές δεν του προσέφεραν ανώτερη θέση από την αρχαιολογία, ωστόσο η περιγραφή του της αγροτικής Ελλάδας, την οποία επισκέφθηκε με οδηγό τον Χαράλαμπο Ευγενίδη, που επιστρεψε περίπου το 1879 από τη Γαλλική Σχολή των Αθηνών ως «ταξιδιωτικός υπηρέτης» ή «αγωγάτης» και για τον οποίο ο Βικτόρ Μπεράρ λέει στις ήταν άγρυπνους τουρκοφάγους και «ελαφρώς αλαζονικούς παλαιάρας»⁹, αξέχει μια θέση στις φιλολογικές βιβλιοθήκες.

Ο Ζαμό δεν είναι ο πρώτος που επιθυμεί να σκιαγραφήσει μια «Ελλάδα δίχως μνημεία» (για να επιστρέψουμε στον τίτλο του διογύρου που δημοσιεύθηκε το 1978 από τον Μισέλ Σινιόν (Michel Sivignon)). Ο Λουί Μπερτράν (Louis Bertrand) το δοκίμασε το 1908 στην Ελλάδα του ήλιου και των τοπών, βιβλίο όπου η δυναστεία του συγγραφέα για τις αρχαίες και σύγχρονες κατασκευές έκανε τη φύση την περνά σε δεύτερο πλάνο. Σε αυτές τις βαλές εντάντι στην αρχαιολογία, που παραδέωντας καπτηγορήθηκε ότι θωλώσει τη ίχνη ανοιγόντας το δρόμο στις εξηγήσεις, ότι αντικατέστησε τα «πιστεύομένα ερείπια» με «λωντάνα ερείπια»¹⁰ αποκόβωντας τα κατάλοιπα από το φυσικό τους περιβάλλον, απομονώντάς τα για να τα παραδώσει στον ιστορικό στοχασμό, σε αυτήν την κατηγορία προστίθεται η σύγχυση που προέχουν οι ανακαλύψεις, οι οποίες, αντί να ενισχύσουν τις βεβαιότητες της Δύσης, κλόνισαν ανεπανόρθωτα την εικόνα της λατούσιοτης ιδεώδους:

Εάν, τώρα, αναλύσουμε τις λεπτομέρειες αυτών των ερειπίων και εάν εγείρουμε το ασεβές ζήτημα της απόλυτης καλλιτεχνικής τους άξεως, θα προσκρύσουμε σε χλιες δυσκολίες. Τα ιδιαιτέρως ακρωτηριασμένα κατάλοιπα που βλέπουμε

πόρρω απέχουν από το κτήριο όταν ήταν ακέραιο. Πώς να κρίνουμε με βάση τόσο ελλιπή τεκμηρίω; Ας προσδέσουμε ότι ανακαλύψαμε την αρχαιολογία, ανατρέποντας ακατάπαυτα τις ιδέες μας, κατέληξαν να μας κάνουν πολύ σκεπτικιστές όσον αφορά στην ώλη. Και, από την άλλη, οι αποκαταστάσεις τουλάχιστον κλωνίζουν την πιστή μας. Τέλος, η γνώση των αρχαίκων και παρηκματισμένων έργων, οι βάσιμες αμφιβολίες που υπάρχουν ακόμη και για τα αιμύνα κλασικά μνημεία - όλες αυτές οι αιτίες αντηχήσας και δισταγμού σχεδόν δεν μας επιτέπουν να προσδιορίσουμε θετικά αυτό το διάστημα ελληνικού ιδεώδες για το οποίο συζητούσαμε εδώ και τόσα χρόνια¹¹.

Επειδή εμφανίστηκε ως κάτι που κλονίζει τις βεβαίωστες, ως ταραχούσιο στοιχείο, ως ζεύγον, αυτό το αποσταθεροποιητικό βιβλίο εμφανίζοντας ήδη ως αντι-οδηγός. Το έργο του Πολ Ζαμό, όχι τόσο άμεσα επιθετικό, ακόμη λιγότερο ανατρεπτικό, συγκεντρώνει σημειώσεις που κράτησε σε συγγραφέας από το 1888 ως το 1891 στις Κυκλαδες, στην Πελοπόννησο και στη Βοιωτία, «δίχως διδακτικές πληροφορίες», όπου «οι πολιτικοί, οι οικονομολόγοι, οι ιστορικοί, οι αρχαιολόγοι»¹² δεν έχουν θέση.

Αφού επιστροφεί την προσοχή του αναγνώστη στη στοὺς δύο θυρίους που πλήρωσαν το πεντέμια των περιηγήσεων στην Ελλάδα, αυτόν της αρχαϊκής Ελλάδας, της μητέρας των τεχνών, της φιλοσοφίας και της ελευθερίας, όπου ο Αισχύλος, ο Φεδίας, ο Πλάτων και ο Αλέξανδρος συγχένονται σε μια μακάρια αρχοντικότητα, και τον πιο πρόσφατο αλλά επίσης μια πραγματικό του ηρωικού αγώνα των Κλεφτών μέσα από τη ματία του Βικτόρ Ουγκό με τα Ανατόλια (*Orientalis*) και τον πίνακα του Ντελάκρουα (ο τελευταίος θρύλος αντισταθμίζεται από την ειρωνεία του Εδυμόνδου Αμπού), ο Ζαμό προτίθεται να ξεχάσει τη δραματοποίησή που παραμόρφωνε πάντα την εικόνα της Ελλάδας, αρχαίας ή σύγχρονης. Η σύνταξη ενός αντι-οδηγού της Ελλάδας περνά από μια άνητη της οικνοθεσίας, στην οποία υπακούουν αναπόφευκτα οι Μπεντέκερ (Bendéker) και Ζανί με τις ιστορίες τους αναπτύξεις, τους σοφούς τους προβλαδίμους όπου περιγράφουν κομψά την Ελλάδα. Αντιθέτως με τον Μπερτράν, για τον οποίο η αρχαιολογία σπατάλησε τη χάρη των μνημείων, ο Ζαμό κατάλαβε ότι η δραματοποίηση της οπτικής περνά μέσα από την απενοχοτητή του περιηγητή, εκείνου του περιηγητή, εάν πατακούσει στις προσταγές των οδηγών, δεν μπορεί παρά να απογοητευθεί. Επίσης συνιστά να αρθρίσουμε τα ερείπια στους επαγγελμάτες, και γενικότερα να παραπτηθούμε από το εντυπωσιακό:

Εκτός από τη Αθήνα, την Ακρόπολη και τον Παρθενώνα, εκτός ίώνας επίσης από την Αίγανα, τη Φιγαλεία και την Ολυμπία, τα ερείπια που θα αναζητήσουμε στην Ελλάδα είναι μερικές μόμορφες πέτρες, διασκοτημένες ανάμεσα στα στάχυα ή στους βάθηνος. Δεν υπάρχει τίποτα πιο ενδιαφέρον για την αρχαιολογία, τίποτα που να απευθύνεται λιγότερο στην φαντασία του απλού τουρίστα. Ένα τοπίο στο οποίο βασιλεύει η ακαταστασία, πολύ ενδιαφέρον για τη γραφικότητά του. Γι' αυτόν που δεν είναι ακριβώς αρχαιολόγος, η Ελλάδα μοιάζει

με μια χώρα νέα, πρωτόγονη, άγρια, ίσως τη φύση είναι θαυμαστή, αλλά χωρίς παρελθόν, ιστορία, σαν ένα νησί της Ωκεανίας¹³.

Ο Ζαμό υποδεικνύει με λεπτότητα στον περιηγητή ότι είχε γίνει μια επανάσταση μη αναστρέψιμη, σαν να είχε περάσει η ώρα του ανθρωπισμού, που δεν αποτελεί πλέον έμπτυμα αυτοσχέδιασμού. Η ποιητική των ερειπίων, οι στοχασμοί τύπου Βολνεϊ (Volney) για το τέλος των αυτοκρατοριών, δεν αποτελούν καταρύγιο του τίμου ανθρώπων. Ο αρχαιολόγος Ζαμό ανοίγει το δρόμο, υποδεικνύοντας την πορεία που πρέπει να ακολουθηθεί ανάμεσα στην επιστήμη και το σχολαστικισμό, ανάμεσα στις λογικές εκδόσεις και τους οδηγώντες που εκλαίκευσαν τις πληροφορίες τους (οι οποίοι ήδη είχαν αντικατασταθεί από την οργανωμένα ταξίδια), και οι μεν και οι δε εξέιδοντες απομαρκυρίσμενοι από αυτό που οφείλει να είναι το βλέμμα των τελειωτών, αυτών των ταξιδιώτων οι οποίοι, εάν αναζητούν το όμορφο στην περιπέτεια, θα απογοητευθούν τόσο από τη μυθολογία των ληστών όσο και από τους αρχαιολογικούς χώρους, δύο αδιαφυσιβήτητες αξεις των οδηγών της εποχής:

Οι μόνες μου περιπτέτες είναι οι μάχες που έδωσα τα βράδια με σκηνήριο ζώφια που μάχονταν με πείσμα ενάντια στον ύπνο μου. Σέ εναέριο ταξιδιωτικό ημερολόγιο, κυριαρχούν οι λέξεις ψύλλος και κορίδις παρα τη λέξη ληστής. Δεν το λέω για να μεταπειπούν κανέναν από το να επισκέψει την Ελλάδα. Το αντίθετο. Πέρασα εκεί σχεδόν τέσσερα χρόνια κι έχω αέρχαστες αναμνήσεις από τους περιπάτους μου σ' αυτήν τη χώρα, την τόσο διαφορετική από όλες, από αυτές τις μοναχικές μέρες όπου, στη ζέστη των θεριών μεσημε-

ριών, δίχως να συναντάμε ούτε έναν άνθρωπο, ακολουθούσαμε κάτω από τα πλατάνια ένα ρυάκι με καβάρια νερά ανάμεσα σε δύο σειρές κόκκινα βράχια, παύοντας την άμμο σε έρμες αμμοδιές δίπλα στην αιστραφερερή θάλασσα, ενώ το επίμονο λίκνισμα των μουλαριών και ο ήχος από τα κουδουνιάκια προκαλούσε σκέψεις απλές και ευτυχισμένες. [...]

Σε όλες μου τις αιφνιγήσεις περιλαμβάνεται ένα πρόσωπο ταπεινής καταγωγής. Στην Ελλάδα αγγούν τις ταξιές προκαταλήψεις, και εννοείται ότι θεωρείται οιστό να φέρονται φιλκά σε έναν χρήσιμο και επινοητικό υπηρέτη. Ο Χαράλαμπος Ευγενίδης υπήρξε ο καλύτερος μου δάσκαλος ελληνικών. Οι απόγειοι του, οι πράξεις του, οι κινήσεις του, η γλώσσα του ήταν καινούρια για μένα: ήμαθα να τα αγαπώ μαζί με τον ουρανό, τη θάλασσα και τους βράχους της χώρας του¹⁴.

Η αποδράματοποίηση του Ζαμό δεν μπορεί να λειτουργήσει δίχως μια διευκίνιση, αυτήν της παροιάτης από την πρωποτήση, από αυτήν την απλοίκη και γραμμική ιστορία μιας Ελλάδας που τη διασχίζουμε σαν μια γκαλερί γεμάτη πορτρέτα ενδόξων ανδρών, από τους ήρωες της Αρχαιότητας, μέχρι τους μεγάλους άνδρες της Ελληνικής Επανάστασης. Η βασική λειτουργία του Χαράλαμπου, αξόπιστου και λαϊκού μέντορο του οποίου η παρουσία είναι περισσότερο συμβολική παρά ενεργητική –δίνει τον τόνο και το χρώμα της στην αφήγηση–, είναι ότι δίνει στην Ελλάδα την ανθρωπινή της κλίμακα, που είχε χαθεί στις μητιμονεύσεις των αγαλμάτων ή στη σκιαγράφηση με αιδρά χρώματα ενός συνόλου κυριώς διακοσμητικού, για να τονίσει το αξιοθρηνητό τοπικό χρώμα, για να καταδείξει τον εκφυλισμό του ελληνικού λαού: αυτή η αν-

3. Τζαρί στα Φάρσαλα (1927).

θρόπινη κλίμακα που, όπως θα έγραφε ο Λε Κορμπιζέ μερικά χρόνια αργότερα, εξέφρασε το πραγματικό μάθημα της Ελλάδας:

Τι χρησιμότητα μπορεί να έχει για τους ανθρώπους του καιρού μας ο στοχασμός αυτής της ζωής του παρελθόντος που διαιωνίζεται στο στήμερα μεσά από τους αρχαιολογικούς χώρους, τα χωριά, τα σπίτια και τα έμβια της Ελλάδας; Για να εκφράσουμε την ανθρώπινη κλίμακα!

Μετά το ταξίδι του στην Ελλάδα το 1911¹⁶ και αυτό το Κορμπιζέ καίμανο που εκδόθηκε το 1939, ο Λε Κορμπιζέ δημοσίευσε, το 1941, ένα ανύνημο έργο, ένα είδος πρακτικού οδηγού για νέους αρχιτέκτονες, ένα μανιφέστο ενάντια στον ακαδημαϊσμό, ενάντια στις ταραχές που επιβλήθηκαν στον δυτικό πολιτισμό από την εποχή των μηχανών, με τίτλο *H. Xάρτη των Αθηνών (La Charte d'Athènes)*, με αναφορά στην πόλη όπου, ουχτά χρόνια νωρίτερα, είχε συγκληθεί το Διεθνές Συνέδριο Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής¹⁷. Αυτή η χάρτα της αστικοποίησης με τον συμβολικό τίτλο, που δημοσιεύθηκε υπό γερμανική κατοχή και την οποία προλόγισε ο Ζαν Ζιροντό, προσέλκυε την προσοχή στη χρονολογία δημοσιευσης των σημειώσεων του Πολ Ζαμί, που εκδόθηκαν το 1914, είκοσι τρία χρόνια μετά την επιστροφή του συγγραφέα στην Ελλάδα. Περίμενε άραγε ο Ζαμί, για να εκτιμήσει την αξία τους, την ταραχή των «παράφορων πολεμικών παιδιών» που αντέτασε σε λε Κορμπιζέ, στην αυγή μιας άλλης μάχης στην ανθρωπιά της Ελλάδας. Αυτές οι σημειώσεις, που εναντίωνταν αποφασιστικά στη μεγαλοστομία και στο στόμα, που αναζητούν να επαναποθετήσουν το ατομικό στο τοπικό, αποφεύγουν συστηματικά το συγκλονιστικό και το θεατρικό (μένει κανεὶς ἐπίτλος) από την επαναλαμβανόμενη εικόνα ενός μεσαιωνικού κάστρου, που ανακοινώνεται πολλές φορές στον αναγνώστη και που η θέα του χάνεται συστηματικά και αισθητά απογοητευτική, όπου κυριαρχεῖ η αναφορά των χρωμάτων, θυμίζοντας, κατά περιεργό τρόπο, αν λάθουμε υπόψη μας τα τοπικά αιτά, τα παστέλη του Γουΐτσερ (J. Whistler) —μια διακριτική τεχνική που μοιάζει να ταυρίζει με την πρόσθετη του Ζαμί—, αντιπροσωπεύουν ένα ασθενές αντίβαρο στη λογοτεχνία των οδηγών και σε αυτήν, πάντα λιγο-πολύ ρυθμιστική, των ταξιδιωτικών αφηγήσεων. Στη συνέχεια, η εμφάνιση τίτλων του συμβατικού όπως το *To γαρν πρωστο τη Ελλάδας*¹⁸, και το *Από την Αθήνα στην Αΐβανα μέσω Βερολίνου*¹⁹, ενώ νωρίτερα είχαν δημοσιεύσει *To Χαρόγελο της Αθηνάς*²⁰ ή το *Από την Αθήνα στη Φλωρεντία*²¹, δείχνει ότι το μάθημα εξακολουθεῖ να μην έχει γίνει κατανοητό.

Μετάφραση: Ελένη Οικονόμου

Σημειώσεις

- John Murray, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople [...] including a description of Malta; with maxims and hints for travellers in the East. With index maps and plans*, London 1840.
- Για τη ζωή και το έργο του παραπέμπεται στις πολυάριθμες δημοσιεύσεις του Jean-Yves Mollier.
- Charles Garnier, *A Travers les arts. Causeries et mélanges*, Hachette, Paris 1869, s. 235-236.

4. Salomon Reinach, *Conseils aux voyageurs archéologues en Grèce et dans l'Orient hellénique*, Leroux, Paris 1886, o. 9.

5. Βλ. Édouard Herriot, *Sous l'olivier*, Hachette, Paris 1930, και την αντίρροπο του Σερέρη στο *Pages de journal*, 1925-1971, Mercure de France, Paris 1988, o. 89.

6. Εξετάζει αυτό το ζήτημα στο *Le Mirage grec. La Grèce moderne devant l'opinion française* (1846-1946), Hater (Confidences), Paris/Athènes 1995.

7. Baron E. de Mandat-Grancey, *Aux pays d'Homère*, Plon, Paris 1902, o. 191.

* Από το αγγλικό *bluestockings* έτσι ονομάζονταν οι λόγιες γυναῖκες στην Αγγλία του 18ου αιώνα και δεν υπάρχει δόκιμη ελληνική απόδοση (σ.τ.μ.).

8. Το έργο «ενας εξαιρετικός ποιητικός οδηγός», προϊόν αυτής της εκδόσεως, δεν κυκλοφόρησε πάρα ποτε (1933 *Dans le sillage d'Ulysse. Album odysseien*, Librairie Armand Colin).

9. Σε επιπλέον που παραπέμπεται από την Anne Philippa-Touchais, *Le personnage grec de l'École française d'Athènes*, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 120 (1996), o. 226-227.

10. Louis Bertaut, *La Grèce du soleil et des paysages* [1908], Fayard, Paris 1927, o. 5.

11. Στο ίδιο o. III-IV.

12. Paul Jamot, *En Grèce, avec Charalambos Eugénides*, H. Floury, Paris 1914, o. 7.

13. Στο ίδιο o. 9-10.

14. Στο ίδιο o. 11-12.

15. Le Corbusier, *En Grèce, à l'échelle humaine*, *Le Voyage en Grèce* 11 (1939), o. 5.

16. Το κείμενο που προέρχεται από αυτήν την περιήγηση, *Le Voyage en Orient, δεux δημοσιεύσεις πάρα ποτε* 1966.

* Προκεκυτεί για το IV CIAM που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1933 (σ.τ.μ.).

17. Camille Mauclair, *Le pur visage de la Grèce*, Grasset, Paris 1934.

18. Jean-Yves Vaudoyer, *D'Athènes à Haware* à Haware, in *Plon*, Paris 1911.

19. Henri Beaunier, *Le Sourire d'Athèna*, Pion, Paris 1911.

20. Charles Maurras, *Anthinéa. D'Athènes à Florence*, Juven, Paris 1901.

Paul Jamot: In Greece with Charalambos Eugenidis (1914). A Traveler's Anti-guide in Twentieth-century Greece

Sophie Basch

In the end of the nineteenth century the French traveler had many references in his disposal, if he planned to visit Greece, where the archaeological excavations were constantly multiplied and whose people had disillusioned the philhellens and was ridiculed by Armand Abu, who in 1854 in his play *Grèce contemporaine* had masqueraded the descendants of Pericles as Punch.

How the glamour of this demoted Olympus, that is contemporary Greece, could be restored, when Athens, its capital, could not rival the glory of the past more than its contemporary metropolises. Not to mention the great men of the country, who, in the eventful political life of the small kingdom, separating Greeks in "purists" and followers of the vernacular, remained rather obscure, and thus we continue to ignore their achievements. Therefore, what was left were the archaeological ruins and the live ruins, the Greek people, politely been characterized as "degenerated", whose "revival" was considered as rather impossible.

To oppose this unrealistic picture of Greece, which was limited to a capital, caricature of the country, and to some heroic remnants, Paul Jamot published in 1914 a book entitled *En Grèce, avec Charalambos Eugénidis*. His approach to the Greek reality made this a traveler's anti-guide. The de-dramatization Jamot made can only function, if we renounce heroization and the naive, linear history of a Greece, which we review as a gallery full of real and glorious men, from the heroes of antiquity to the illustrious personalities of the Greek War of Independence.

His narration, based on his guide, Charalambos Eugenidis, a reliable and folk mentor, whose presence is more emotive than active as he adds tone and color to the atmosphere, pictures Greece in its human climax. A climax lost until then in the reference to statues or in the bold, mainly decorative, sketching of the country, which stressed the pathetic local reality and demonstrated the degeneration of Greek people. This human climax was the real expression of Greece, as Le Corbusier wrote a few years later.